

1945 MEGÍTÉLÉSE A KÖZGONDOLKODÁSBAN*

Semmi sincs tőlünk olyan távol, mint a csupán karnyújtásnyira lévő XX. század. Legtömörebben talán így foglalhatnánk össze azokat a hétköznapi és tudományos tapasztalatokat, amelyekkel akkor szembesülünk, ha az elmúlt századdal kapcsolatban a közgondolkodásban tetten érhető ismeretekkel, véleményekkel, értékelésekkel és az ezekből leszűrűt köznapi ideológiákkal találkozhatunk.¹ A tisztánlátást nagymértékben nehezíti, hogy mindaz, ami a XX. században történt, valahol a múlt és a jelen között, időbeliségét tekintve a „senki földjén” egyensúlyoz. Ahhoz túlságosan közel vannak ezek az események, hogy történelemmé váljanak, ahhoz pedig túl messze, hogy közvetlenül a jelen részeként tekintsünk rájuk. A közelmúltra vonatkozó emlékeket, amelyekben az ember kortársaival osztozódik, Jan Assmann a kommunikatív emlékezet fogalmával jelöli, mivel ezek ma még az emlékezők közvetlen élményein és tapasztalatain nyugszanak, és alapvetően a személyek közötti kommunikációban léteznek². A kommunikatív emlékezet jelentős része az emlékezőkkel együtt elenyészik, kisebb – elsősorban írásban megőrzött – része pedig az emlékezet megszilárdult formái, illetve a történelem részévé válik.

E rövid bevezetés azért fontos, mert nélküle nehezen értelmezhető a vizsgált jelenség természete, nevezetesen, hogy mit tudnak és mit gondolnak az emberek

* Készült az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport támogatásával

1 A következőkben leírtak azoknak a közvélemény-kutatásoknak az eredményeire támaszkodnak, amelyeket 2001 és 2005 között az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportjában végeztünk. Az adatfelvételek 1000–1500 fős országos reprezentatív minta tagjainak a körében készültek, standardizált kérdőíves interjúk segítségével. A minta tagjai nem, életkor, lakóhely és iskolai végzettség szerint reprezentálták a 18 éven felüli felnőtt lakosságot.

2 Assmann (1999).

napjainkban a szimbolikusnak tekinthető 1945-ös évről, amely Magyarország XX. századi történelmének egyik a legneuralgikusabb pontja, és egyben a legmarkánsabb jelképes választóvonal az ideológiailag erőteljesen megosztott magyar társadalomban.

Abban, hogy az 1945-ös év önmagán túlmutató jelentést kap a magyar történelemben, meghatározó, hogy az évszámhoz a náci birodalom bukásán és a második világháború befejezésén túl számos más sorsfordító esemény is tapad a közgondolkodásban. Ezek egy része valóban 1945-ben játszódott le, más részük inkább jelképesen kötődik ehhez az évhez. Magyarország sorsát alapvetően meghatározta, hogy Hitler utolsó csatlósainak egyikeként, a későbbi szovjet birodalom többi országával szemben, a vesztesek oldalán került ki a világháborúból. E szégyenteljes szerepvállalás önmagában is komoly frusztrációt jelentett, amit súlyosbított, hogy a második világháború mind az üldözöttektől, mind pedig az „üldözőktől” nagyon komoly véráldozatokat követelt. A náci birodalom bukása ugyanakkor nemcsak a németekkel az utolsó percig szövetségi viszonyban lévő nyilas kormány, hanem a Horthy-korszak hatalmi elitjének teljes politikai és erkölcsi bukását is jelentette. A 45-ös év azonban nem csupán az általa szimbolikusan lezárt múlt, hanem az akkor „megkezdett jövő” miatt válhatott a társadalmat máig megosztó törésvonallá. A német megszállás alóli felszabadulást ugyanis nem egy szabad és független állam létrejötte, hanem hosszú évtizedekig tartó újabb megszállás követte, a gazdasági és politikai rendszerváltás pedig nem a polgári demokratikus rendszer, hanem újabb totalitárius diktatúra kiépítésének kezdete lett.

Ami a személyes sorsokat illeti: Európában mindössze két ország volt – Lengyelország és a Szovjetunió –, amelytől a második világháború hasonló vagy nagyobb emberáldozatot követelt, mint Magyarországtól. A visszacsatolt területeken élőkkel együtt 14,5 milliós magyar lakosság csaknem hét százaléka, közel egymillió ember pusztult el; közülük 350 ezer körülire becsülhető a háborúban elesett katonák és 550–600 ezerre a holokauszt zsidó és cigány áldozatainak száma. Lengyelország háború előtti lakosságának 15 százalékát, a Szovjetunió pedig 6,4 százalékát veszítette el.³ A németek embervesztesége a magyarokéhoz hasonló arányú volt, ugyanakkor a francia áldozatok aránya az összlakosság 1,4 százalékát, az olaszoké és angoloké pedig alig egy százalékát tette ki. Ezek a számok mindennél beszédesebben jelzik, milyen mértékű megrázkódtatást jelentett a magyar lakosság számára a második világháború. Ha mindehhez hozzászámítjuk, hogy a halottakon kívül további 600 ezer magyar katona és polgári személy

került szovjet hadifogságba, és több tízezren a bombázások következtében vesz-

3 Romsics (1999) 267–268 p.

tették életüket, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy aligha van olyan magyar család, amely ne vesztette volna el legalább egy közelebbi hozzátartozóját a háború éveiben. S mindez korántsem ért véget a háború befejeztével, hiszen magyar állampolgárok százezreit hurcolták „malenkij robotra” a Szovjetunióba.

A személyes sorsok alakulását e tragédiák mellett alapvetően befolyásolta a hatalmi és tulajdonviszonyok erőszakos és gyökeres átrendezése is. A harmincas–negyvenes években a magyarországi zsidóság, a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején pedig a korábbi tulajdonosi rétegek államilag szervezett és irányított tömeges kifizetése zajlott le.

Így azután ami egyeseknek felszabadulást, az másoknak a zsarnokság kezdetét jelentette, és ami egyesek számára kifizetést, anyagi ellehetetlenülést és társadalmi lecsúszást eredményezett, az másoknak anyagi és társadalmi felemelkedést hozott. És persze nem kevesen voltak, akiket mindkét rendszerben meghurcoltak és kifizetettek, illetve akik mindkettőnek haszonélvezői lettek.

Mindezek után érthető, hogy Magyarországon nemigen akad olyan család, amelynek sorsát közvetlenül és mélyen ne befolyásolta volna az 1945-höz köthető események valamelyike, és azon sem lepődhetünk meg igazán, hogy a sebek mindmáig nem gyógyultak be teljesen. Azt azonban már inkább tekinthetjük magyar sajátosságnak, hogy – amint a köznapi és kutatási tapasztalatok jelzik – ezek a hatvan év előtti sérelmek és veszteségek máig a társadalmat legerőteljesebben megosztó ideológiai-politikai tényezők, amelyek a politikai szembenállás fundamentumát képezik, és széles tömegekben képesek indulatokat gerjeszteni. Ebben pedig – azon túl, hogy a politikai szereplők egy része tudatosan gerjeszti és tartja életben ezeket az indulatokat – fontos szerepet játszik az is, hogy a magyar társadalom nagyon kevés releváns ismerettel rendelkezik az ország XX. századi történelméről – és ezen belül a második világháború előtt, alatt és után történetekről –, és mindmáig várta magára a szembenézés saját történelmünkkel és az egyes történésekhez kötődő történelmi felelősség kérdésével.

Mielőtt azonban rátérnénk ezen ismeretek és vélemények számbavételére, röviden érdemes áttekinteni a véleményalkotást alapvetően befolyásoló tényező, a személyes érintettség kérdésének alakulását a lakosság körében.

AZ ÉRINTETTSÉG EGYES DIMENZIÓI

Áldozatok...

A XX. század történelmi rémtetteit nemcsak a történelemlkönyvek, hanem a magyar családok emlékezete is elevenen őrzi; tapasztalataink szerint minden második család legendáriumban fellelhető legalább egy olyan történet, amely az el-

múlt évszázad során a családot ért sérelemről, igazságtalanságról és fájdalomról szól. Mégis teljes kudarcra ítéltetne minden olyan kísérlet, amely a XX. századi magyar történelmet az egyéni és családi emlékezet alapján kívánná rekonstruálni. A társadalmi emlékezet ugyanis – éppen az egymást követő diktatúrák eltérő jellege és célkitűzései miatt – igen távol esik az elszenvedett igazságtalanságok és sérelmek valós, tényleges súlyától.

Nyilas időkben elszenvedett sérelmeket a megkérdezettek 12 százalékának családi emlékezete őriz, a holokauszt idején meggyilkolt családtagra egyharmaduk emlékszik, a többiek vagyonekbobzást, munkaszolgálatot vagy koncentrációs táborba hurcolt túlélőket tartanak számon.

Alig több mint fél évszázaddal azután, hogy közel 600 ezer magyar állampolgár esett áldozatul a holokausztnak, ennek nyomai alig lelhetők fel a családi legendáriumokban. A nyilas rémuralom, amely a zsidóság teljes megsemmisítését tűzte ki céljául, „alapos munkát” végzett; a Magyarországon élő zsidó családok többségét úgy pusztította el, hogy hírmondó sem maradt utánuk. „Az osztályból mindenkit megöltek, a zsidó iskola összes tanulóját. [...] Nagyváradról és környékéről zsidó gyerek nem maradt életben. [...] A doktor (Mengele) különösképpen haragudhatott a gyerekekre, fiatalabb és munkára még alkalmas nőket is gázhalálra ítélt, ha gyerekeket fogtak. A gyerekek most azonnal és feltétlenül pusztulnia kell. A doktor úgy intette a gyereket és mindenkit, akivel testi érintkezésben volt, jobbra, ahogy összezsapja a tenyerét az ember, ha nyáron, a teraszon szúnyog szálldos előtte.”⁴

A vidéki zsidóságot csaknem teljesen elpusztították, a fővárosi zsidóság nagyobb részét is meggyilkolták, így azután mára alig maradt olyan magyar család, amelyet közvetlenül érintett a holokauszt, amely közvetlenül, személyes tragédia-ként élte át a népirtást. Ez a magyarázata annak, hogy a holokausztnak ma már csak elvétve akad lenyomata a családok emlékezetében, annak ellenére, hogy a XX. század egyetlen más tragédiája sem követelt megközelítően sem annyi áldozatot, mint a náci népirtás.

A legtöbben a *Rákosi-korszak* idején elszenvedett családi sérelmekről beszéltek; minden harmadik család tart számon legalább egy súlyos igazságtalanságot, amely családját az ötvenes években érte. A legtöbben, a megkérdezettek 20 százaléka arra emlékszik, hogy a 45 utáni államosítások, illetve vagyonekbobzások eredményeként részben vagy teljesen megfosztották családját korábbi tulajdonától, a családok hat százaléka esett áldozatul a kitelepítéseknek, a megkérdezettek négy százalékának családjában volt olyan, akit a Rákosi-érában

politikai okok miatt börtönbe zártak, és ugyancsak négy százalék azok aránya,

4 Konrád (2002) 143. p.

akiknek egy vagy több családtagja politikai okok miatt állását veszítette el. A családok két százaléka említi, hogy valamelyik családtag titkosrendőrségi megfigyelés alatt állt, politikai okokból nem került be valamelyik egyetemre, nem kapott képzettségének megfelelő állást, illetve munkát ezekben az időkben.

A *szovjet hadifogság* ugyancsak számos magyar családot érintett; a megkérdezettek 25 százaléka tart számon olyan családtagot, aki szovjet hadifogságba került, a „malenkij robot” pedig a családok négy százalékát sújtotta.

Azok a családok, amelyek legendáriumában fellelhetők a XX. századi diktatúrákban rajtuk esett sérelmek, az esetek jelentős részében nem csupán egy, hanem több elnyomó rendszer és történelmi katasztrófa áldozatainak emlékét is őrzik. A megkérdezettek 16 százaléka emlékszik arra, hogy saját családjának történetére legalább kettő, 11 százalékának három, három százalékának pedig ennél több, diktatúrában elszenvedett sérelem nyomja rá bélyegét.

Azon családok csaknem kétharmada, amelyeket a holokauszt idején sérelem ért, igazságtalanságokat szenvedett el a kommunista diktatúra különböző periódusai idején is, egyharmadukat pedig mind a vészkorszak, mind a Rákosi-korszak, mind pedig a Kádár-éra idején értek súlyos igazságtalanságok.

Ugyanakkor a Rákosi-korszakban sérelmet szenvedett családok egyharmadában volt olyan családtag is, aki korábban orosz hadifogságba került, vagy akit a szovjetek kényszermunkára hurcoltak el, és ugyancsak közel egyharmadukat mind a Rákosi-rendszer, mind a Kádár-rendszer igazságtalanságai, mind pedig a szovjet hadifogság sújtotta. Összességében a felnőtt lakosság 11 százaléka tartozik abba körbe, ahol a család történetét a kommunista diktatúra által okozott sérelmek „halmozódása” jellemzi, és lényegében az összes ilyen típusú igazságtalanságnak voltak áldozatai a családban, a családok négy százaléka pedig mind a náci, mind a kommunista diktatúrák idején súlyos sérelmeket szenvedett el.

Az emlékezet természetének megfelelően generációról generációra halványul a családon esett sérelmek emléke. A 70 év feletti korosztály tagjainak 60 százaléka őriz emlékezetében legalább egy, a családot ért súlyos igazságtalanságot, ugyanez az arány a 40 év alattiak körében már csak 40 százalék. Ami pedig a sérelmek halmozódását illeti, ebben a vonatkozásban még látványosabban érvényesül az emlékezet homályosulása.

1. táblázat

A családot ért sérelmek említése életkor szerint

	18–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70 felett
éves						
Nem érte sérelem	58	57	50	43	38	40
Egytípusú sérelem érte ⁵	19	20	23	21	25	18
Kéttípusú sérelem érte	12	12	17	18	20	23
Háromtípusú sérelem érte	9	10	7	12	16	15
Négy- vagy többtípusú sérelem érte	2	1	3	6	1	4
Összesen	100	100	100	100	100	100

A családot ért sérelmek említése szorosan összefügg a kérdezett iskolai végzettségével; a magasabban iskolázott rétegek tagjai jobban ismerik és inkább számon tartják a családjukat ért történelmi sérelmeket és igazságtalanságokat.

2. táblázat

A családot ért sérelmek említése iskolai végzettség szerint

	Nyolc ált. vagy kevesebb	Szaktanácsképző	Középiskola	Egyetem, főiskola
Nem érte sérelem	52	51	49	37
Egytípusú sérelem érte	20	26	20	17
Kéttípusú sérelem érte	17	11	16	25
Háromtípusú sérelem érte	9	9	12	16
Négy- vagy többtípusú sérelem érte	2	3	3	5
Összesen	100	100	100	100

5 A „sérelem típusa” ebben az esetben az egyes rendszerektől, illetve elnyomó hatalmaktól elszenvedett sérelmet jelenti. Az „egytípusú sérelem” tehát azt jelenti, hogy a XX. századi diktatúrák egyikében, a kétféle, hogy két diktatúrától, illetve elnyomó hatalomtól szenvedett a család sérelmet stb.

A kérdezett ideológiai orientációját érzékelhetően befolyásolja, hogy a családját érték-e súlyos politikai igazságtalanságok, sérelmek a XX. században.

Általánosságban úgy tűnik, hogy azokra, akik a családot ért sérelmeket, igazságtalanságokat számon tartják, in-

kább jellemző a jobboldali, konzervatív beállítódás, mint azokra, akik nem számoltak be ilyesmiről. Ám ha az összefüggések elemzésekor különbséget teszünk a történelmi sérelmek típusa között, árnyaltabbá válik a kép. A náciizmus idején sérelmet szenvedő családok tagjait az átlagosnál valamivel erőteljesebb liberális orientáció jellemzi, ugyanakkor a bal–jobb skálán való elhelyezkedésük nem különbözik az átlagostól. Azokat viszont, akiknek családját 1945 után, illetve az államszocialista diktatúra keményebb vagy puhább periódusaiban érték súlyos igazságtalanságok, az átlagosnál erőteljesebb jobboldali, konzervatív orientáció jellemzi.

...és hősök

Interjúalanyainktól azt is megkérdeztük, volt-e a családban olyasvalaki, aki az elmúlt század sorsfordító történéseiben – a második világháborúban, az 1956-os forradalomban, az államszocialista diktatúrában – az egyik vagy a másik oldalon említésre méltó szerepet vállalt.

A kutatás tapasztalatai szerint *a felnőtt lakosság körében éppen háromszor annyian tartanak számon olyan családtagot, aki az elmúlt több mint fél évszázad történelmi viharaiából hősként vette ki a részét, mint olyat, aki bűnt követett el.* Interjúalanyaink 22 százalékának családjában él vagy élt olyan családtag, aki a második világháború, az 56-os forradalom vagy a Kádár-rendszer idején tevékenyen szembeszállt az elnyomó hatalommal, és mindössze hét százalékuk emlékezetében él olyan családtag, aki tettesként történelmi bűnök elkövetésében vett részt. Azok közül, akiknek volt közeli hozzátartozójuk, aki tevélegesen szembeszegült valamelyik XX. századi elnyomó rendszerrel, 28 százalék (az összes megkérdezett hat százaléka) több ilyen történelmi eseményt is megjelölt, és többségük mind a fasiszta, mind pedig a kommunista diktatúrával szembeszegülő családtagról említést tett.

A megkérdezettek 12 százaléka tud arról, hogy közeli családtagja a második világháború idején részt vett az ellenállásban, és közülük minden harmadik több ilyen családtagot is számon tart. Tizenhárom százalékuk számolt be arról, hogy a családból valaki ugyanezekben az években segítette az üldözötteket, és közülük ugyancsak minden harmadik úgy emlékszik, hogy a családnak több ilyen tagja is volt. Ez a számok nyelvére fordítva azt jelenti, hogy közel egymillió felnőtt tart számon olyan közeli hozzátartozót, aki részt vett az ellenállásban, és nagyjából ugyanennyien vannak, akik úgy tudják, hogy közeli hozzátartozójuk segítette az üldözötteket a világháború idején.

A tények és a történelmi kutatások azonban – finoman szólva is – ellentmondanak az emlékezetnek. „Akármit állít is a háború utáni magyar történetírás,

sehol az országban nem volt jelentős, s különösen nem a zsidók védelmében szerveződő ellenállás...” – szögezi le R. L. Braham *A holokauszt Magyarországon* című tanulmányában.⁶ Hasonló következtetésre jutottak a holokauszttal foglalkozó más történészek is, mint ahogy azok a számok is nyilvánvalóan erősen túlzóak lennének, amelyekhez akkor jutnánk, ha a Rákosi- és Kádár-rendszerrel szembeszálló csoportok nagyságát a családi emlékezet alapján kívánnánk rekonstruálni.

Ha a családi legendárium és a személyes emlékezet a történelem rekonstruálására nem alkalmas is, arra azonban igen, hogy jobban megértsük, milyen tényezők állnak az egyes történelmi eseményekkel kapcsolatos véleményalkotás hátterében, milyen okokkal magyarázható, hogy ugyanazokat a tényeket és eseményeket egymástól gyökeresen eltérően értelmezik az emberek különböző csoportjai.

Napjainkban nagyjából minden hatodik felnőtt magyar állampolgárnak lehetnek személyes emlékei a háború befejezéséről, mindenki más csak közvetett úton, az idősebb korosztályok elmondása, illetve tanulmányai, valamint kulturális közvetítők – könyvek, filmek, színdarabok – segítségével szerzett ismereteket erről a korszakról. Az előbbieken vázolt sokszoros személyes érintettség miatt az emberek jelentős részének 1945-ös eseményekkel kapcsolatos véleményalkotását és mai ideológiai-politikai orientációját mégis mindmáig élő, eleven „élményként” befolyásolja családjának Horthy-korszakbeli, háború alatti, és az azt követő államszocialista diktatúra idején átélt története.

A közgondolkodást mind a XX. század egészével, mind a 45-ös évvel kapcsolatban az ismeretek rendkívül alacsony szintje és e kevés tudás önkényes, személyes sérelmek és napi politikai érdekek által motivált és manipulált csoportosítása jellemzi.

A legendák egy része afféle szállóigeként hagyományozódik generációról generációra, anélkül, hogy igazságtartalmuk a társadalmi nyilvánosság fórumain valaha megmérettetett volna. Ahogy nem igazolja semmi a már-már axiómaként rögzült állításokat, miszerint sehol nem érkezett annyi feljelentés a zsidók ellen a Gestapóhoz, mint nálunk, nyilvánvaló téveszme az is, hogy Magyarország a bolsevizmus európai térnyerésének feltartóztatása érdekében vállalt szerepet a második világháborúban, vagy hogy a magyar kormány és a hatóságok mindent megtettek annak érdekében, hogy megakadályozzák a zsidók elhurcolását. Mint ahogy sajnos nem felel meg a valóságnak az a gyakran hallható – és korábbi kutatások tapasztalatai szerint igen széles körben elterjedt – állítás sem, mely sze-

rint a magyar lakosság többsége segítette és bújttatta a zsidókat. S hogy e tévhi-

6 Braham (2002) 24. p.

tek mégis széles körben elterjedt, történelmi igazságnak vélt állítások, azt saját kutatási tapasztalataim is megerősítik. A felnőtt lakosság 58 százaléka meg van győződve arról, hogy a magyarországi holokausztért kizárólag a németeket terheli a felelősség, és a magyarok, ameddig csak lehetett, védték a zsidókat, ám 43 százalékuk hitelt ad annak az állításnak is, hogy Magyarországon érkezett a legtöbb feljelentés a Gestapóhoz. S miközben a második világháború áldozatainak számáról az emberek döntő többségének fogalma sincsen, három felnőtt közül kettő úgy tudja, hogy a Rákosi-rendszer idején több tízezer embert öltek meg Magyarországon.

ISMERETEK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚRÓL

A korszakkal kapcsolatos ismeretek általános szintjével összehasonlítva viszonylag sokan válaszoltak helyesen arra a kérdésre, hogy mettől meddig tartott a második világháború; interjúalanyaink 46 százaléka a helyes, 1939–45 közötti, nyolc százalék az 1938 és 1945, kilenc százalék pedig az 1940 és 1945 közötti éveket jelölte meg.

Magyarország második világháborúban játszott szerepéről meglehetősen eltérő vélemények élnek a lakosság körében. A legtöbben, a magyar történelem általános értelmezésével összhangban, ebben a vonatkozásban is inkább áldozatnak, mint tevékeny résztvevőnek látják az országot. Az emberek csaknem fele – 47 százaléka – úgy véli, a leghívebben azzal lehet jellemezni szerepvállalásukat, hogy az *országot szövetségesei belesodorták a háborúba*. Ugyanakkor a felnőtt lakosság 37 százaléka szerint az ország nem belesodródott, hanem *a náci Németország szövetségeseiként vett részt* a világháborúban, nyolc százalék véli úgy, hogy *Magyarország azért harcolt, hogy megtarthassa a Trianon után elcsatolt területeket*, három százalék szerint pedig *a bolsevista Szovjetunió elleni háborúban vettünk részt*.

Az ország háborús szerepvállalásának értelmezését az iskolázottság, az életkor és egyetlen más úgynevezett objektív változó sem befolyásolja. Hogy sodródó áldozatnak vagy tevékeny résztvevőnek látja-e valaki az országot ebben a helyzetben, azt kizárólag a kérdezett liberális–konzervatív, illetve a bal–jobb skálán való önbesorolása, valamint a magyar történelemről és a Horthy-korszakról alkotott ítélete befolyásolja. A liberálisok körében a jellemző álláspont, hogy helyzetünket elsősorban a náci Németországgal kötött szövetségünk determinálta, a konzervatívok pedig inkább arra hajlanak, hogy az országot szövetségesei sodorták a világháborúba. Az önmagukat határozottan liberálisnak vallók több mint fele, a konzervatív kötődésűeknek viszont alig egyharmada azonosult az első

véleménnyel, ugyanakkor a liberálisok közül csak minden harmadik, a konzervatívok körében pedig minden második megkérdezett vélte úgy, hogy az országot szövetségesi sodorták a háborúba. Ennél is élesebb különbség mutatkozik a két másik állítás elfogadottságát illetően: a liberálisabb beállítottságúak körében gyakorlatilag teljes elutasításra talált az az állítás, hogy Magyarország a bolsevista Szovjetunió elleni háborúban vett részt, a konzervatív skála szélén helyet foglalók tíz százaléka viszont így értékeli az ország szerepvállalását. Ugyanakkor az a vélekedés, mely szerint Magyarország második világháborús részvételében a területi revízió volt az elsődleges motiváció, valamivel elfogadottabb a liberális beállítottságúak körében. Az önmagukat a liberális–konzervatív, illetve a bal–jobb skálán középre helyezők többsége úgy véli, hogy az országot szövetségesi sodorták a háborúba.

A történészek⁷ a holokauszt magyarországi áldozatainak számát 550 és 600 ezer fő közöttire becsülik. Ebből kiindulva a kutatás eredményeinek értelmezésekor jó becslésnek azokat a válaszokat tekintettük, amelyek 500 és 600 ezer közötti számot jelöltek meg. A kérdésre – „Ön hogyan tudja, hány áldozata volt a holokausztnak Magyarországon?” – a megkérdezettek fele nem tudott válaszolni. Az általunk helyes válaszként definiált 500–600 ezer fő körüli számot mindössze a válaszadók 12 százaléka jelölte meg, 29 százalékuk a valóságosnál kevesebb, kilenc százalékuk pedig több áldozatot említett.

A magyar áldozatok becslésének pontossága elsősorban a kérdezettek iskolai végzettségével mutat összefüggést. A nyolc vagy kevesebb osztályt végzettek kétharmada nem tudott válaszolni a kérdésre, a felsőfokú végzettségűek körében ugyanez az arány 30 százalék. Ám ha ebben az összehasonlításban a magasan iskolázottakról lényegesen kedvezőbb kép alakul is ki, önmagában az a tény, hogy az értelmiséghez tartozók közel egyharmada nem tud értékelhető választ adni a kérdésre, igencsak elgondolkodtató.

A képzettség dominanciája mellett a nemhez tartozás és az életkor is differenciálja az ismereteket; a férfiak és a fiatalabbak pontosabb ismeretekkel rendelkeznek a kérdésről, mint a nők és az idősebbek. Az úgynevezett objektív változók mellett néhány további, a kérdezett ideológiai orientációját, politikai preferenciáit jelző változó is összefüggést mutat a válaszokkal. A bal–jobb, illetve a liberális–konzervatív skálán önmagukat inkább a jobboldalhoz, illetve a konzervatív beállítottságúak közé sorolók körére inkább jellemző az áldozatok számának alulbecslése, mint a középben, illetve a bal- és liberális oldalon elhelyezkedők között. Ugyanakkor a felülbecslés inkább az utóbbi csoporthoz tartozókat jellemzi.

7 Lásd például Romsics (1999); Karsai (2001) 15. p.; Braham (2002), Bevezető.

A XX. század történelmét illető ijesztő ismerethiányról nemcsak a holokauszttal kapcsolatos tudatlanság árulkodik, hanem az is, milyen kevesen rendelkeznek akár csak megközelítően helyes információkkal arról, hány magyar katona halt meg a második világháborúban. Itt azonban az előbb tapasztalt tendenciózus alulbecsléssel szemben inkább az áldozatok számának felülbecslése jellemző.

A megkérdezettek 45 százaléka nem tudta, hogy hány magyar katona halt meg a második világháborúban, nyolc százalékuk jelölte meg a valóságoshoz közel álló 300 és 400 ezer közötti számot, 22 százalékuk 300 ezernél kevesebbre, 25 százalékuk pedig 400 ezernél többre becsülte az elesett magyar katonák számát. Az ismereteket itt is a képzettség differenciálja a legerőteljesebben, de itt kevésbé erős összefüggés mutatkozik az ideológiai és politikai preferenciák, valamint a becslések iránya között, mint a holokausztáldozatok esetében. Általánosságban inkább az „ideológiai és politikamentes tudatlanság” a jellemző, és biztonsággal csupán annyi állapítható meg, hogy ebben a kérdésben a jobboldali szavazók inkább hajlamosak az áldozatok számának felülbecslésére, mint a baloldaliak, illetve az önmagukat a politikai középre helyezők.

MI TÖRTÉNT 1945-BEN?

Mindezek fényében nem csodálkozhatunk azon, hogy a közvéleményt mind a mai napig erőteljesen megosztja a kérdés, valójában mi is történt Magyarországon 1945-ben. Nemcsak nálunk vitatott kérdés ez, hanem a régió összes országában, mint ahogy (a két) Németországban sem alakult ki ezzel kapcsolatos társadalmi konszenzus. Nyugat-Németországban a háborút túlélő generációk többsége – érthetően – vereségnek, az üldözöttek és az ellenállásban résztvevők azonban természetesen felszabadulásként élték meg a háború végét. Ugyanakkor persze a május 8-át vereségnek tekintők többségének is a megkönnyebbülés volt a legmeghatározóbb érzése ezekben a napokban. Később, a személyes tapasztalatok halványulásával, a konszenzuskeresés jegyében született meg a „felszabadító vereség” fogalma, amely valóban plasztikusan fejezi ki a kérdés összetettségét. Az NDK-ban azonban, ahol a hivatalos propaganda a személyes tapasztalatokról – a vereséggel együtt járó hatalmas veszteségekről és a szovjet katonák rémtetteiről – tudomást sem véve, az első perctől önfeledten ünnepelte a felszabadító szereget, mindvégig megmaradt a szakadék a hivatalos álláspont és az emberek személyes véleménye között. A tényleges felszabadulás ebben a kérdésben is csak 1989-ben jött el.

Az 1945-ben történtek értékelése nálunk is egyre élesebb viták keresztjében áll; nemcsak a történészszakmát, a közvéleményt is erőteljesen megosztja. Míg a Kádár-rendszer idején a hivatalos terminológia magától értetődően felszabadulásként és a legnagyobb nemzeti ünnepként értékelte azt a napot, amikor – szerintük – az utolsó magyar települést is elhagyták a német megszállók, a rendszerváltást követően felszínre kerültek azok a mélyben lappangó ellentétek, amelyek az 1945-ben történtek értékelésében is megmutatkoznak. A kérdés megítélésével kapcsolatban jól érzékelhetően legalább három komoly támogatottságot élvező véleménytípus körvonalai rajzolódnak ki. Vannak, akik továbbra is úgy gondolják, hogy 1945-ben felszabadult az ország, mások ezzel ellentétesen úgy vélik, hogy valójában a szovjet hadsereg bevonulásakor veszett el, és ekkor kezdődött a valódi megszállás. A két véglet „kiegyensúlyozásaként” jelenik meg a harmadik domináns véleménytípus, amely szerint ebben az évben az egyik megszálló hatalmat felváltotta egy másik. A legtöbben – a megkérdezettek 30 százaléka – így vélekednek. Alig vannak azonban kevesebben – az összes megkérdezett 26 százaléka –, akik felszabadulásként, 15 százaléuk viszont egyértelműen megszállásként értékeli ugyanezt. Interjúalanyaink 26 százaléka, kerülve a helyzet értékelését, azt az értékmentesnek tekinthető, leíró állítást érezte álláspontjához a legközelebb, mely szerint az 1945 tavaszán történtek legmegfelelőbb sommázata, hogy Magyarország vesztesen került ki a második világháborúból.

Az előbb ismertetett, 2002-ben végzett kutatás óta eltelt időszak alatt, úgy tűnik, valamelyest átrendeződtek a vélemények. A Medián Közvélemény- és Piackutató cég 2005 tavaszán végzett ugyanerről véleménykutatást,⁸ amelyből az derült ki, hogy az elmúlt három évben jelentős mértékben emelkedett azok aránya, akik úgy vélik, a szovjet csapatok 1945-ben megszállták az országot, és némileg többen vannak azok is, akik felszabadulásról beszélnek. A többiek, a válaszadók valamivel több mint egyharmada szerint pedig sem a megszállás, sem a felszabadítás nem fejezi ki megfelelően azt, ami 45-ben történt.

Az objektív változók közül egyedül az iskolai végzettség játszik számottevő differenciáló szerepet abban, ki hogyan vélekedik a kérdésről; az alacsonyabban képzettek körében az események felszabadulásként való értékelése a leggyakoribb, a magasabban iskolázottak között pedig a legtöbben azzal a véleménnyel azonosulnak, hogy az egyik megszállót felváltotta egy másik.

8 Karácsony Gergely: Három részre szakadt ország. Medián-felmérés a hatvan évvel ezelőtti történetekről. *Népszabadság*, 2005. április 2.

3. táblázat

Az 1945 tavaszán történtek megítélése iskolai végzettség szerint

	Nyolc ált. és alatta	Középiskola	Főiskola, egyetem
Felszabadulás	30	21	18
Megszállás	14	16	17
Egyik megszállót felváltotta a másik	24	38	38
Magyarország vesztesen került ki a háborúból	27	21	25
Egyéb, illetve nem tudja	5	4	2
Összesen	100	100	100

Az események megítélése szorosan összefügg a kérdezett családjának történetével. Azok közül, akiknek családját a náci Németország, illetve az azt kiszolgáló magyar hatóságok részéről érte sérelem – érthetően –, lényegesen többen értékelik felszabadulásként 45 tavaszát, mint mások, és ugyanez megfordítva is igaz: akiknek családját a szovjetek részéről érte sérelem, másoknál inkább azonosulnak azzal az állásponttal, hogy a megszállás fogalom fejezi ki leghívebben annak lényegét, ami történt. Azok pedig, akiknek családját közvetlenül sem a németek, sem a szovjetek részéről nem érte sérelem, a legszélesebb körben azt a véleményt fogadják el, hogy az egyik megszálló hatalmat egy másik váltotta fel.

Az 1945 előtti és utáni rendszerek megítélése ugyancsak szoros összefüggést mutat azzal, ki hogyan tekint a sorsfordulóra. A Horthy-rendszert alapvetően pozitívan megítélők körében lényegesen többen vélekednek úgy, hogy 1945 a megszállás éve volt, azok körében viszont, akik a Horthy-korszakról negatív véleményt formálnak, többen vannak, akik a felszabadulás éveként tartják számon.

Az előbbinél lényegesen szorosabb összefüggés mutatkozik a Kádár-rendszer és a 45-ben történtek megítélése között. Mind az általunk, mind pedig az évekkel később a Medián által végzett vizsgálat azt jelzi, hogy a Kádár-rendszerrel kapcsolatos attitűdök lényegesen erősebben befolyásolják a vélemények alakulását, mint a Horthy-rendszer megítélése.

4. táblázat

A Kádár-rendszer és az 1945-ben történtek megítélése

	Kádár-rendszer megítélése			
	Negatív N = 158	Ambi- valens N = 161	Pozitív N = 339	Nagyon pozitív N = 284
Felszabadulás	9	15	27	41
Megszállás	26	21	14	8
Egyik megszállót felváltotta a másik	35	44	34	18
Magyarország vesztesen került ki a háborúból	28	18	22	29
Egyéb, illetve nem tudja	2	2	3	4
Összesen	100	100	100	100

A táblázat adatsorai egyértelműen tükrözik, hogy minél pozitívabb kép él valakiben a Kádár-rendszerrel, annál valószínűbb, hogy a 45-ös évhez a felszabadulás fogalmát köti, a Kádár-rendszer negatív megítélése pedig inkább valószínűsíti, hogy a megszállás éveként tartja számon.

Nem meglepő, hogy az 1945 tavaszán történtek megítélése elsősorban ugyancsak az ideológiai-politikai dimenziók mentén differenciálódik. A baloldali beállítottságúak körében a legelfogadottabb álláspont, hogy Magyarország 1945 tavaszán felszabadult, a jobboldalon elhelyezkedők többsége szerint viszont megszállták az országot. Bár az utóbbiak körében valamivel többen vannak, akik úgy gondolják, hogy az egyik megszálló hatalmat váltotta fel egy másik, minél erősebb a kérdezett jobboldali orientációja, annál inkább hajlik arra, hogy a német csapatok kivonulásánál fontosabbnak tekintse a szovjet megszállást. Ugyanakkor – szemben az előzőekben tapasztaltakkal – ebben a kérdésben a liberális–konzervatív skálán való önbesorolás nem differenciálja szignifikánsan a véleményeket. Az tehát, hogy a kérdezettek a liberális vagy a konzervatív ideológia áll-e közelebb, nem befolyásolja azzal kapcsolatos véleményét, hogy miként ítéli meg a 45 tavaszának történelmi jelentőségét. A helyzetértékelésben megmutatkozó különbségek a bal–jobb skálánál is karakteresebben rajzolódnak ki a kérdezettek pártpreferenciáinak függvényében.

S minthogy a politikai pártok egyik legfontosabb identitásképző ismérve az, miképp viszonyulnak a Horthy-, illetve a Kádár-korszakhoz, nem meglepő, hogy az egyes pártok megítélése és az ebből képződő politikai preferenciák is összefüggést mutatnak azzal, ki mit gondol 1945-ről.

Felszabadulásként elsősorban az MSZP-szavazók értékelik, megszállásként pedig az MDF támogatói. A Fidesz és az SZDSZ közönsége körében az „egyik megszállót felváltotta a másik” vélemény a legelterjedtebb.

5. táblázat

Pártpreferenciák és az 1945-ben történtek megítélése

	FIDESZ	MDF	MSZP	SZDSZ
	Szavazók			
Felszabadulás	16	7	32	21
Megszállás	22	36	9	13
Egyik megszállót felváltotta a másik	34	36	28	42
Magyarország vesztesen került ki a háborúból	25	21	26	21
Egyéb, illetve nem tudja	3		5	4
Összesen	100	100	100	100

Azt, hogy a XX. századra vonatkozó kommunikatív emlékezet alkotóelemei közül mi válik a kulturális emlékezet részévé, számos tényező befolyásolja. Ezek között meghatározó szerephez jut, hogy a ma élő generációk, amelyek az emlékek továbbörökítésével ebben valamiféleképpen a katalizátor szerepét töltik be, milyen mértékben képesek megérteni és feldolgozni e „büntető század” történetét. A megértés és feldolgozás esélye pedig nagyrészt attól függ, mennyire vagyunk birtokában a témával összefüggő releváns ismereteknek, vagyis mit tudunk a XX. század tényeiről, illetve mennyire vagyunk motiváltak abban, hogy személyes érdekeinken és elfogultságainkon felülemelkedve értékeljük az összegyűjtött ismereteket.

A XX. századra vonatkozó emlékek „halmazállapot-változásának” idejét éljük. A mindaddig képlékeny, cseppfolyósnak tűnő emlékek lassan megszilárdulnak, jelentős részük kihull az emlékezet rostáján, legfontosabb vonulatai pedig történelemmé válnak. S hogy milyen lesz a részben általunk is írt történelem és ezen keresztül saját nemzeti önképünk, az nagyrészt attól függ, hogy korábbi hagyományainkhoz híven az önámítás, a tények előli menekülés és a felelősség hártása, vagy az őszinte szembenézés és a közös felelősségvállalás alapján reális történelmi önkép felépítését szorgalmazó motivációk válnak dominánssá.

IRODALOM

- ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, 1999, Atlantisz.
- BRAHAM, Randolph L.: A holokauszt Magyarországon. Oknyomozó elemzés. In uő: *A holokauszt. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2002, Láng.
- KARSAI László: *Holokauszt*. Budapest, 2001, Pannonica.
- KONRÁD György: *Elutazás és hazatérés*. Budapest, 2002, Noran.
- ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999, Osiris.